

Kvinnoliv i medeltida Stockholm

En idealiserad bild av den medeltida kvinnan i Sankt Göransgruppen i Storkyrkan i Stockholm.

Text Gudrun Wessnert (13 september 2002, tidskrift Populär Historia 6/2002)

I den medeltida staden var kvinnans viktigaste uppgift att sköta hushåll och barn samt – inte minst – vara mannen behjälplig i verkstaden eller handelsboden. Majoriteten av kvinnorna i Stockholm under 1400-talet var hustrur, döttrar eller tjänstefolk till en köpman eller hantverkare.

Änkor eftertraktade

Näringsfången var många, men oftast stängda för kvinnor. Hantverkare och gesäller från närliggande städer höll noga ögonen på vad som hände i Stockholm. Om någon hantverkarhustru blev änka gällde det för mannen att sätta in en charmoffensiv för att ”konservera änkan”, det vill säga gifta sig med henne och ta över hantverket och den etablerade verksamheten i huvudstaden. Änkeståndet var högt skattat även av änkorna själva som på detta sätt kunde välja en ny och yngre man. Exempel på änkor från senmedeltidens Stockholm som nämns i källorna är ”hustru Birgitta bågarmakerska” som drev sin mans verkstad vidare efter hans död. Rådman änkan Elisabet ägde på 1480-talet en vinkällare och 1496 fick en dragarhustru lov att vara kvar i mannens ämbete ännu ett år, enligt gammal tradition.

Får in en fot i målarbranschen

Albert målare, som omtalas i Arboga 1465, dyker upp i Stockholm 1473. Då konserverar han Anna, Johan målares änka. På detta sätt får Albert in en fot som borgare i storstaden. Paret slår sig ner i ett stenhus vid Norreport som Anna fört med sig i boet. När Albert ligger sjuk är det Anna som företräder honom i till exempel rättsliga tvister. Vi kan ana att hon som erfaren borgarhustru var mycket betydelsefull för honom och hans verkstad – han var både målare och pärlstickare och kanske också träsnidare. Anna överlevde även sin andre

man. Hon var i livet ännu år 1522, enligt Helga lekamens gilles anteckningar, och uppnådde med medeltida mått en hög ålder.

Hustrun med i murarskrået

Ett annat exempel på kvinnornas betydelse i stadens sociala liv har vi från murmästarämbetets skråstadga från 1487. Murarna var en grupp som profilerade sig i senmedeltidens Stockholm, då tegelhus alltmer ersatte de nerbrunna träkåkarna. Stormuraren Thordh, en av dem som byggde Storkyrkans höga stjärnvalv, lät avbilda sig på skråstadgans försättsblad. I stadgan står att när någon vinner medlemskap i ämbetet gäller detta även hans hustru. Systrarna – det vill säga hustrurna – ska också vara med när det är gillesfest. Om de stannar hemma får männen betala böter! En idealiserad bild av kvinnan är den i förtröstan fromt bedjande, som prinsessan i Sankt Göransgruppen i Storkyrkan – medeltidens ”Bykyrka”. Man har diskuterat om detta är ett porträtt av beställarens, Sten Sture den äldre, hustru Ingeborg Tott. Prinsessan knäböjer med sammanpressade händer och huvudet är svagt nedåtböjt. Hon förlitar sig på Gud, hon är en del av Herrens stora plan. I kontrast till denna idealisering av kvinnan och människan står en formulering i ett brev skrivet av just Sten Sture till sin hustru. ”Kära stallbroder” kallar han henne, ett förtroligt och intimt ordval.

Ärekränkning vanligt

I stadens tänkeböcker (ett slags protokoll från rådhusrätten) kan vi också få en bild av de mycket varierande men mindre smeksamma tilltalen och okvädningsorden som både kvinnor och män strödde omkring sig. Ärekränkningarna var rätt vanliga, man sprang till rådstugan i tid och otid för att processa. Domen blev oftast böter och en fjäder i hatten för den kärende. Vad gäller fula ord och slagsmål var det påfallande många kvinnor ur borgerskapet som trätte. Hantverkarhustru stod mot hantverkarhustru. Man hade en social prestige att värna om. Även kärlekslivet kontrollerades. Ärbara och ordentliga borgarhustrur blev av rådet utsedda att gå runt och ”mjölka pigorna”, det vill säga kontrollera om de unga kvinnornas bröst innehöll mjölk och på detta sätt ta reda på om de fött barn i lönnedom. Dessa kvinnokommittéer för sedlighetens bevarande känner vi till från slutet av 1400-talet. Om en piga ertappades med ett barn fött utanför äktenskapet skulle hon ledas runt staden tre gånger. Bödeln gick före och blåste i ett horn för att påkalla uppmärksamhet. Därefter fick hon lämna staden och inte komma tillbaka förrän hon gift sig. Att kvinnor drevs till barnamord för att det sociala trycket blev för stort känner vi till. Under utgrävningen på Helgeandsholmen 1978–80 fann arkeologerna ett litet barnskelett instuckat i muren till en kyrkogård. Kanske hade modern i desperation tagit livet av sitt barn men ändå velat att det skulle ligga så nära vigd jord som möjligt. Barn som inte blivit döpta troddes gå igen som myllingar och förfölja modern med hemska skrik.

Hor och dubbelt hor

Om en gift kvinna tog sig en älskare eller om en ogift kvinna hade ihop det med en gift man dömdes paret för hor. Dubbelt hor var om båda var gifta på var sitt håll. Regelverket stadgade att kvinnan skulle bära stadens stenar – 26 kilo tunga och bevarade än i dag på Stockholms medeltidsmuseum – i en kedja runt nacken, hängande över bröstet. Mannen skulle bindas i ett snöre runt penis. Paret skulle sedan gå runt staden, hon ledande honom. I verkligheten såg det dock ofta annorlunda ut. Mannen betalade böter, kvinnan gick själv och utstod skammen för dem båda. Om kvinnan var gift och den äkta mannen inte förlät henne tvingades hon lämna hem och man och kanske barn. Så gick det till exempel för ”hustru Ärmgard” som hade samlag med ”Lille Anders” i en bod. Han betalade böter, hon bar stenarna och utvisades från staden.

Klädregler för prostituerade

Vad gäller de prostituerade såg man mellan fingrarna, de fick dock inte pråla för mycket. Stadens råd utfärdade flera gånger påbud om att de inte fick bära kläder av scharlakant (rött, exklusivt tyg), gråskinn (ekorrens vinterpäls) eller annat dyrbart material, inte heller fick de ha guld eller silver i sin dräkt. Av detta kan man sluta sig till att många av stadens borgarfruar klädde sig i just sådan prakt och blev upprörda om de stötte på ”Anna Svandunet”, ”Ingrid Honungspottan” eller ”Katarina Papegojan” i liknande stass. I Stockholm kunde det fina folket få vara med om festliga kröningar, ståtliga bröllop och andra extraordinära händelser, till exempel invigningen av just Sankt Göransgruppen i Storkyrkan, nyårsnatten 1489. Åtminstone någon förmögen borgarhustru konkurrerade med adelsdamerna ifråga om lyx och prakt i sin klädsel. Kontakten med städer som Lübeck, Danzig och Brügge var tät och många stockholmare hade sina rötter på kontinenten. Nyheter även ifråga om mode nådde staden ganska fort – så lång tid det tog för en kogg att segla från Lübeck.

Kristina Gyllenstierna bannlyst

En adelskvinna från senmedeltidens Stockholm som vi vet förhållandevis mycket om är Kristina Nilsdotter Gyllenstierna. Hon var bara tjugosex år när hon ställdes inför uppgiften att försvara staden mot danskarna 1520. Hon hade nyligen mist sin man, riksföreståndaren Sten Sture den yngre, och en liten son. Stockholmsborgarna stod på Kristinas sida och man lyckades hålla stånd mot de danska kanonkulorna i fyra månader. Hela Sverige var belagt med interdikt (inga gudstjänster fick genomföras) och Kristina var personligen lyst i bann av påven. Det innebar att hon inte fick ta emot det heliga sakramentet i mässan, att hon var förskjuten från Guds nåd. I hennes personliga andaktsbok – som finns bevarad i den Rålambska samlingen på Kungliga biblioteket – kan vi läsa mellan raderna om hennes oro och rädsla. Ett genomgående tema i andaktsboken är ångesten inför helvetet och de plågor som väntade där.

O välsignade Herre Jesus Kristus. Jag tackar dig att du, så snart som din heliga själ lämnat din nådefulla lekamen, för ner till helvetet och där befriade alla dina vänner som var fångna. Ödmjukast beder jag dig, aller mildaste Herre, att du genom din ousägliga barmhärtighet ville fara ner till skärseldens pina och befria min faders och moders själar, tillika min makes, herr Sten Svantessons själ, och alla mina fränder och vänner, liksom alla andra som jag är skyldig att bedja för, på det att de med mig, och jag med dem, må tacka och lova dig till evig tid.

Ledde till Stockholms blodbad

Stockholm kapitulerade i början av september 1520. Hade man bara hållit stånd ett tag till hade danskarna varit tvungna att återvända hem. Den stundande vintern med snö och is hade gjort en fortsatt belägring omöjlig. Bakom kapitulationen stod bland annat den avhoppade stureanhängaren, biskop Hemming Gadh, som nu förhandlade för danskarnas räkning. Kapitulationen var förenad med löfte om amnesti. Kristina lovades att allt gammalt groll skulle vara glömt och förlåtet. I ljuset av andaktsboken och det faktum att den gamle och erfarne biskopen säkert använt argument om evig förtappelse kan man förstå att staden lade ned motståndet mot Kristian II. Det visade sig dock vara ett misstag. Kröningen och den efterföljande festen slutade i det som gått till historien som Stockholms blodbad. Ett av vittnena till avrättningarna på Stortorget var Olaus Petri, Sveriges reformator. Han skriver också om hur stadens kvinnor behandlades av de danska knektarna. Borgarhemmen plundrades på värdefulla föremål och kvinnorna blev fräntagna sina nyckelknippor, symbolen för makt och frihet. De blev förmodligen även utsatta för våldtäkter. Kristina själv fängslades tillsammans med andra kvinnor och barn. Lösspringande hundar nafsade bland liken, det började regna och blodet flöt i gatorna. ”*Det ganska gräsligt var*”, skriver Olaus Petri. Men vad kände borgarna och deras kvinnor? Vad tänkte man? Hur såg man på framtiden? Det vet vi inte. Händelserna finns inte beskrivna i stadens tänkeböcker. Några veckor senare anordnade stadens borgerskap en fest i rådstugan med anledning av att Kristian II och drottning Elisabet fått en dotter. Borgarna och deras kvinnor gick i festutstyrel över Stortorget, som fortfarande måste ha varit fläckat av blod, för att dricka, äta och dansa...

Trångbott bland Stockholms borgare

Borgarfruarnas främsta uppgift som matmödrar var att hålla förråd och visthus fyllda. En ständig plåga var möss och råttor. För att hålla efter odjuret höll man sig med en eller flera katter. Katten räknades just som fruns egendom medan hunden var mannens. Folk bodde trångt. På nedre botten arbetade hantverkare i sina verkstäder och bodar av olika slag. På övervåningarna låg bostäder och på vindarna hade man förråd. Den skorstensförsedda, murade spisen gav ljus, värme och användes också för matlagning. Vanligt var annars att kvinnorna stod ute på bakgården och lagade mat i så kallade stekarhus. Det var mer praktiskt och minskade även eldfaran som alltid var överhängande i en tätbefolkad stad. På bakgården fanns dessutom avträde och fähus för djuren. Om någon liten plätt blev över nyttjades den för grönsaksodling. Borgarna hade annars odlingslotter, så kallade kålgårdar, utanför staden. Under vår, sommar och höst vistades husdjuren på Åsön (i dag Södermalm) där särskilda betesmarker upplåtits. Traditionellt var det kvinnans och barnens uppgift att se efter smådjuren och mjölka korna. Kor, kalvar, får, getter, fjäderfä och inte minst svin; det var en hel del djur att sköta om. Tvättning av kläder och linne gjordes förmodligen på samma sätt som under senare tider. Kläderna lades i blöt och byktes i upphettat lutvatten. Därefter skulle de sköljas och till sist bankades vattnet ur plaggen med speciella klapprån.

Ärbar hustru bar dok

Den gifta kvinnans viktigaste plagg var doket. Det visade att hon var en ”ärbar hustru” och hon uppträdde förmodligen aldrig offentligt utan detta plagg på huvudet. Doket som för det mesta var vitt skulle helst också vara stärkt. Om borgarfrun inte själv orkade pyssla med doket kunde hon anlita en doktvätterska. En sådan finns omnämnd i stadens skottebok (skattelängd) från 1460. Köksflickor och pigor bar enklare huvuddukar. Det är kanske inte förvånande att man just inom domänerna konfektion, mathållning och omvårdnad finner de flesta yrkesarbetande och därmed skattskyldiga kvinnorna. Historikern Göran Dahlbäck, som noga studerat de stockholmska tänke- och skotteböckerna, har från ett och samma år (1460) funnit 1 skradderska, 2 sömmerskor, 3 väverskor, 4 bryggerskor, 1 syltekona, 1 åderlåterska samt 1 säckpiperska.

Åderlåterska och syltekona

Åderlåterskan var en sorts distriktssköterska som arbetade på stadens badstugor med att slå åder (tömma ut en viss mängd blod). Det var det vanligaste kirurgiska ingreppet under medeltiden och troddes bota det mesta inklusive bakfylla. Denna stads enda åderlåterska var säkert välbesökt. Syltekonor var specialister på inälvsmat, bland annat lagade de syltor och pastejer. De bör ha haft som mest att göra under hösten då den stora slakten ägde rum. Yrket tycks ha dött ut vid medeltidens slut. Den sista hette Gertrud och kallades ”*Sketna Gertrud Syltekona*”. Vi vet inte så mycket om henne, utom att namnet skvallrar om att hon förmodligen hade problem med sin hygien. Ytterligare kvinnliga yrken var klädmånglerska, fiskmånglerska och lutfiskblöterska. I bouppteckningarna kan man få en glimt av vad hushållen innehöll. När hustru Birgitta dog 1482, änka efter Karl Jönsson, lämnade hon efter sig en halv tomt med brygghus och bryggpanna, 1 stor kista, 1 skeppskista, 1 stop, 1 bäcken, 2 små grytor, 1 brun fodrad kappa, 1 grön kappa, 1 kappa av arniskt kläde, 1 svart kjortel, 1 gammalt täcke, 2 vepor (sängtäcken), 3 lakan, 2 dynor, 1 stort bolster, 1 huvudbolster och 1 rya. Inte mycket till kvarlåtenskap kan man tycka. Men även andra bouppteckningar visar att stockholmaren – kvinna som man – inte ägde särskilt mycket. Möblerna var oftast vägghfasta. Kistan fanns i nästan varje hem, använd både som möbel och praktisk förvaring. Husgeråden var alltså få och sällan påkostade.

Enkelt kosthåll

Också kosthållet präglades av enkelhet – det var långkok som gällde. Men i Stockholm, omgivet av fiskrika vatten, var maträtter baserade på fisk vanligare än på många andra håll. Här kunde man, liksom vid andra kustbygder, utnyttja den färska fisken tillagad som soppa. När verkstaden eller boden stängts och man ätit sin middag tillagad inomhus eller ute i stekarhuset var det dags för den obligatoriska luskamningen. Det var kvinnans uppgift att avlusa sin man och döttrarna avlusade troligtvis sina bröder och småsyskon. Många luskammar har hittats vid arkeologiska utgrävningar. Ibland gick man också till en badstuga för att tvaga sig. Badandet hade ännu inte blivit alltför syndigt och det förefaller ha varit ett populärt nöje – i badstugan kunde man även dricka öl och spela tärning. Innan borgarfrun eller kökspigan gick till sängs om kvällen gällde det att spara glöd till nästa morgon. Att göra upp eld var besvärligt även med eldstål, flinta och fnöske. Därför försökte man hålla lite glöd vid liv under en hög av aska. Om den ändå släcktes under natten lånade man av grannen. Det kunde dock vara ett riskabelt företag. De kommunala ordningsföreskrifterna upprepar att ”*ingen bär eld utom i kar (som) man kan förvara uti*”. Snubblade pigan med elden kunde det sluta med att kvarteret brann ner.

Kvinnorna blev i snitt 41 år gamla

Kvinnans liv var kort. Under utgrävningen av området kring riksdagshuset fann arkeologerna Helgeandshusets (stadens pensionärs- och sjukhem) kyrkogård med drygt 1 300 välbevarade skelett. Dessutom insamlades nästan fem ton omrörda skelettdelar. Osteologiska undersökningar visar att kvinnans livslängd i genomsnitt var 41 år, att jämföra med mannens 44. Barnen är inte medräknade. De flesta som gravlades på denna kyrkogård kom från Helgeandshuset och hade haft det förhållandevis gott ställt i livet, sannolikt gav det en relativt hög genomsnittsålder om man ser till staden som helhet.

Matförgiftning och död i barnsäng

Osteologin kan tillsammans med till exempel mirakelberättelser (historier som användes för att styrka helgonstatus) tala om för oss vilka sjukdomar kvinnorna led av. Förrådshushållningen medförde att matförgiftning och inälvsparasiter blev vanligare. ”*Mask i magen*” är ett känt tillstånd i medeltida mirakelberättelser, så även i broder Gregorius samling från 1400-talets Stockholm. Komplikationer i samband med barnsäng var inte ovanliga. ”*Hustru Katarina*” födde 1451 ett till synes dött barn, men efter anrop till

altartavlan ”*Helga lösen*” i svartbrödernas klosterkyrka vaknade barnet upp. Inför en förlossning vände sig kvinnan gärna till Maria – det största av alla helgon. I Storkyrkan finns ännu det vackert målade Vårfrukoret till Gudsmoderns ära. Nya tider stundade, med nya livsmönster. Kristina Nilsson Gyllenstierna överlevde en man och ett blodbad och gifte om sig med Gustav Vasas kusin, Johan Turesson Tre Rosor. Hon föddes som katolik och dog som protestant. Gifte sig gjorde även Kristin, år 1525, med självaste prästen Olaus Petri trots att celibatet för präster ännu inte avskaffats. Paret slog sig ner strax innanför Sankt Nicolai port.

Helgonbilderna förstördes

Vid reformationen förbjöds helgonkult och helgonbilderna förstördes eller bars bort. Sankta Barbara, Sankta Katarina, Sankta Anna, Sankta Gertrud och Himlamodern själv hade fått lyssna till många kvinnors förtroenden och tårar. Prinsessan står kvar i Storkyrkan, fast inte längre i den utsatta position hon hade under medeltiden – monumentet stod mitt i kyrkorummet och prinsessan rakt framför drakens käft. Olaus Petri lät flytta denna av stockholmarna älskade segerskulptur, förknippad med legenden om riddaren, jungfrun, djävulen och Gud, till en mer undanskymd plats. Och prinsessans släp sågades av.

Publicerad i Populär Historia 6/2002